

Sör vagy tej? Ez itt a kérdés! Ez-e?

Reflexiók egy régi vitáról

A múlt század hatvanas éveinek elején a vajdasági magyar irodalom az erőteljes megújulás napjait élte. A fellépő fiatalok megbotránkoztatón felkavarták irodalmi életünk állóvizét, új igényeket jelentettek be, s minden erejükkel azon voltak, hogy a vidékiesség ellenében igazi értékek létrejöttét tegyék lehetővé. Ezzel párhuzamban a *Híd* tervszerűen az irodalmi modernség felé fordult, az ötvenes évek második felében megalapított Forum Könyvkiadó pedig több olyan vállalkozásba fogott, amely könyvkiadásunk szervezetlenségének korábbi állapotában elképzelhetetlen volt. Ezek között több mint negyven év után is számottevőnek látszik három XX. századi költőnk műveinek kétnyelvű kiadása. Ady Endre, József Attila és Radnóti Miklós versei Danilo Kiš fordításában jelentek meg 1961-ben – selyemkötésben, kiváló szerzők előszavával. Irodalmi életünk és könyvkiadásunk ünnepe volt ez, amely azonban érdekes módon mégis hosszan elhúzódó vitára adott alkalmat.

(*Előzmények*) Megjelenésük után a könyveket Bori Imre fürkészte közelebbről, alapvetően fontosnak tartva, hogy „szerb nyelven is Ady, József Attila, Radnóti szóljon, ne pedig halvány és vértelen árnyuk kísértsen a versekből”.¹ A költészet fordíthatóságának kérdéseit állította tehát középpontba, egész sor olyan példát hozva föl, amely a fordítói munka nehézségeit érzékelteti. Ezek között a példák között ott találjuk József Attila *Ars poetica* című kései versének második szakaszát is, amelynek átültetése „halvány lenyomata” csupán az eredetinek.

Miután Bori Imre felhívta rá a figyelmet, hogy József Attila a „nyelv nagy ingyence volt”, hiszen „egy-egy jelzős szerkezete, metaforája, hasonlata, rím-megoldása nyelvi bravúr”, közzétette a jelzett versszak eredeti és fordított változatát: „Az idő lassan elszivárog, / nem lógok a mesék tején, / hörpintek valódi világot, / habzó éggel a tetején.” És a fordítás: „Vreme će polako da mine, / al' mleko mi basne ne treba. / Ja zahvatam iz dubine / života, zajedno sa penom neba.”

A két változat egybevetésekor Bori Imre abból indult ki, hogy a „magyar szöveg látszólag a legegyszerűbb, csak le kell fordítani: a nyelv mai, nincsenek a szavaknak mellékzöngéi, csak szavak vannak s egy metafora”. Ennek ellenére megítélése szerint az eredeti első sorának igéje azonnal megtorpanásra készítette a fordítót, hiszen csak leegyszerűsítve tudta érzékeltetni az idő múlását. A „nem lógok a mesék tején” sor esetében megőrizte ugyan a metaforát, de „kénytelen volt lemondani az egész kép érzékletességének, valódi tartalmának visszaadásáról”. A legnehezebb feladatot mégis a versszak két utolsó sorának tolmácsolása jelentette számára: a fordításban ugyanis „csak a habzó ég kifejezés maradt meg, a teljes kép: a valódi világ, a habzó söröskorsóból hörpintő felnőtt azonban elsikkad, hiányzik a kép univerzalitása is, a világgá nőtt söröskancsó képzete, mint ahogy a hörpintek ige funkcionális szerepe, vizuális képzetekkel átszőtt hangfestése nincs meg a fordításban”.

Észrevételeit sorjázva Bori Imre nem tért ki arra, hogy a fordításban a *mesék* általánossága tisztázatlanságot sugallón *állatmesékre* szűkül, a harmadik és negyedik sor enjambement-ja föllazítja a ritmust, az *élet mélyének* és az *ég habjának* egybekötése pedig olyan ellentétet rögzít, amely az eredetiben egyáltalán nincs jelen. Ezek és a homályban hagyott lehetséges más helyek arról tanúskodnak, hogy dolgozatát Bori Imre korántsem szerénykedésből nevezte „műhelyforgácsok”-nak, hanem mert az elérhető teljességről lemondva tudatosan vállalta a „műfaj”-jal járó hézagosságot.

(*Vita támad*) Major Nándor, a *Híd* akkori főszerkesztője *Körök a homokban* című szellemi naplójában azonnal reflektált a Bori-féle „forgácsok”-ra.² Mondandóját három irányban fejtette ki. Elsőként arra mutatott rá meggyőzően, hogy József Attila szövege egyáltalán nem egyszerű, s véletlenül sem csak egy metafora található benne. „Nem kétséges (...), hogyha az idő *elszivárog*, akkor az metafora, a mesék *tején* kifejezés szintén az, s ha a költő ezenkívül még azt mondja, hogy ő nem *lóg* ezeknek a meséknek a tején, az újabb metafora. Ha valaki valódi világot *hörpint*, az metaforával fejezte ki magát, s ha ennek a valódi világnak a tetején *habzó ég* van, akkor még egy metaforával tetézte mondatát” – bizonygatta, majd el-

² *A varázslat nyomában. Híd, 1962. 6.*

tűnődött azon, hogy Bori, bár nem feltételezhetjük, talán „nincs egészen tisztában a metafora válfajaival”, vagy ha igen, nem állapítható meg biztonsággal, hogy sorai mögött felelőtlenség, lomposág vagy könnyelműség húzódik-e meg.

Ez a tűnődés, annak ellenére, hogy vitát provokáló hatásfoka tagadhatatlan, kissé fölöslegesnek látszik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Bori Imre meglátásait elsődlegesen egy lélektani rövidzárlat indukálta. Sietett kimondani, hogy József Attila szövege „látszólag a lehető legegyszerűbb” (magyarán: egyáltalán nem egyszerű), majd kettőspontot tett, s a fordíthatóság nehézségeinek kiemelése kedvéért, a *látszólagról* teljesen megfelelkezve, elvégezte a *tényleges* leegyszerűsítést. E körülmény nem menti ugyan, de mindenképp magyarázza észrevételeit.

Major Nándor kifogásainak másik csoportja a söröskorsó képzetkörére vonatkozott. Úgy találta, hogy a „habzó söröskorsóból hörpintő felnőtt” képe „nem l e h e t s é g e s magyarázat, hanem csupán Bori szüleménye”, hiszen „József Attila szövege nem ad *legendő* indokot erre”. Borit nyilván a *habzó* szó csalta lépre, fejtegette nem sokkal később, s „mivel a szövegben egyetlen szót sem talált, melyre *szervesen-közvetlenül* rámutatna, a habzó sör önkényesen előszedett képével ráhúzta a versszakra elképzelésének kaptafáját”. Mindehhez hozzáfűzte még, hogy Bori azzal, amit egy beszélgetésük során a maga igazának bizonyítására fölhozott, hogy ti. „József Attilának szinte rögeszméje volt ez a kép, különféle variációban nem egy versében fellelhető, s egy helyütt egészen konkrétan *söröskorsóról* beszél”, „nem bizonyít semmit”. Nem, mert ha „két különálló, *hasonló* házról beszélünk, s az egyikről bebizonyítjuk, hogy sárga, azzal még nem bizonyítottuk be a fehérre meszelt házról, hogy az is sárga”.

Miután a szöveg egyszerűségét s benne a világnagy söröskorsó jelenlétét cáfolta, Major Nándor harmadszorra a maga versértelmezésére tért át. Nyomatékosította, hogy a „költészet nem pusztá logika és grammatika, hanem *varázslat* is”, s mert így van, a kritikusnak „értenie kell a mágia megfejtéséhez, de nem olyan értelemben, hogy maga is felcsap varázslónak, bűvésznek, s szemfényvesztő megoldásokkal szolgál”. Bár a kritikus pontosan tudja, hogy nincs az az elemzés, amely „elég mélyre tudna hatolni ahhoz, hogy megközelítse a költő imaginációjának határait”, a mágia megfejtésére törekszik mindaddig, amíg indokolni tudja észrevételeit.

Major Nándor részletekben gazdag interpretációjának ismertetése túl sok helyet igényelne. Annyit azonban – a leegyszerűsítés veszélyével is számolva – mégis el kell mondanom, hogy a második sor rímhívó szavára (*tején*) és a negyedik sor felelő rímére (*tetején*) összpontosítva kifejtette, hogy a „versszakon végigvonuló *meg nem nevezett* folyadékról a varázslat folytán az a képzetünk, hogy *más nem is lehet*, mint tej; van a mesék teje,

s van a valódi világ teje, az előbbin lógnak (csüggenek) valakik, az utóbbiból a költő hetykén tud hörpinteni, noha ez a valódi világ (teje) magába foglalja a mindenséget”. Ezek után, a tejtől most már jórészt függetlenül, arra a csakugyan elgondolkodtató konklúzióra jutott, hogy a lírai szubjektum „előbb felállította a mesék és a valódi világ ellentétét, az utóbbi mellett törve lándzsát, majd pedig a versszak utolsó sorában feloldotta ezt az ellentétet azzal, hogy a valódi világ tetejébe habzó eget képzelt, ismét csak hetyke kihívással: levegőben lebegő irrealitást, *meseszerűséget* tehát, *olyasfélét*, amit az imént megtagadott, azonkívül pedig a *tetején* rímmel a *mesék tejét* is a valódi világ tetejére dobta, bele a habzó égbe. A mesék világával gyökeret eresztett a valódi világba”.

Kár, hogy ma is figyelemre méltó esszéjét azzal zárta, hogy Bori „ezúttal rossz oldaláról mutatkozott meg”, akár nemrég „Fehér Ferenc új verseskötönyvéről szóló ismertetésében” is, ahol „zavaros terminológiával (...) zsákmacskát árul”. Ez az újabb frontnyitás ugyanis akarva-akaratlanul azt a benyomást kelti, mintha mégsem az *Ars poetica* varázslata volna itt az igazán fontos, hanem Bori Imre irodalmi ténykedése.

(*A csizma az asztalra kerül*) Major Nándor vitát szorgalmazó írására Bori Imre azonnal válaszolt.³ Anélkül, hogy a szóban forgó strófa állítólagos nyelvi egyszerűségének, a melléközöngé nélküli szavaknak s az egyetlen metaforának kérdésére bármilyen formában visszatért volna, azonnal azt próbálta megvilágítani, hogy miként is került a csizma az asztalra, azaz honnan származik a „világgá nőtt söröskancsó” képzete. Rámutatott, hogy József Attilának vannak képei, amelyek képzetekként vissza-visszatérnek verseiben, s „ha a szövegkörnyezetnek megfelelően módosul is a jelentésük, alapvető vonásaikat megtartják”. Azt bizonyítandó, hogy a söröskancsó képe is épp ilyen, előbb a *Tudtam ént* idézte („óriási korsó sör a nyár, / habok rajta pufók fellegek”), majd *A szigeten* című verset („Úgy ízlett már a levegő is régen, / mint állott sör, habja se volt az égen.”), s e példák alapján arra a következtetésre jutott, hogy az *Ars poetica* második versszakában ugyanez a képzet bukkan fel.

A szerencsésen megtalált s megdönthetetlenek hitt bizonyítékok birtokában Bori Imre elvetette a föltevést, hogy a versben meg nem nevezett folyadék a tej volna, s továbbra is a söröskorsót állítva előtérbe úgy vélte, hogy „inkább a valóság »részegéről« kellene talán beszélni, a költőről, aki a »valódi világtól« rúg be, mámorosodik meg”.

A vita hevében s a maga igazának tudatában Bori Imre több helyütt leegyszerűsítette és félremagyarázta vitapartnerének érveit, épp ezért a dis-

³ *Csizma az asztalon. Híd, 1962. 7-8.*

puta következő szakaszában Major Nándor körültekintően, kissé kioktatóan visszatért ezekhez a helyekhez.⁴ Szerteágazó, feszültségteli háttéranyag jött létre így, amely úgyszintén figyelmet érdemelne, ezúttal azonban mégis a vitázó felek által kiélezett alapellentétnél maradok.

(*Előtérben a sör és a tej*) A csizmát fölmutató Bori-cikkre válaszolva Major Nándor „elemi fokon” fejtette ki, hogy az egyediség és általánosság relációiban szemlélődve a söröskorsó csakis esetleges képalkotó elem lehet, hiszen külön-külön kimutathatóan csak a Bori által idézett első és második versben van jelen, a harmadikban, az *Ars poeticában* „viszont sem »betű szerint«, miként Bori bevallja, sem másként”.

Így van, kétségkívül, de a kérdést máshogyan is felvethetjük. Minthogy a lírai én folyékony valódi világot hörpint, a folyadékhoz akarva-akaratlanul edényt próbálunk asszociálni. Akár söröskorsót is, mint tette korábbi József Attila-versekre emlékezve Bori Imre. Ez eddig rendjén is volna. Nem feledhetjük azonban, hogy itt mégsem az *edény*, hanem a *tartalma* a fontos. A valódi világot mint tartalmat és a sört mint tartalmat, bármennyi híve van is utóbbinak szerte a világon, nem azonosíthatjuk. A sör a valódi világ viszonylatában annyira jelentéktelen, hogy a „habzó söröskorsóból hörpintő felnőtt” képét mindenképp kizárja.

De ha jobban meggondoljuk, hasonlóképpen vagyunk a *tej* fogalmával is, bár egészen más okból. József Attila metaforáinak sajátosságait vizsgálva Hankiss Elemér annak idején kitért a *Favágóból* ismert „fagy baltája” metaforikus szerkezetre is, amely megítélésem szerint nagyfokú rokonságot mutat a „mesék tején”-nel. Hankiss előbb emlékeztetett rá, hogy a metafora két tagból áll: a képből és a kép sugallta jelentésből. A „Fönn, fönn a fagy baltája villog” verssorban a *balta* a kép, az általa sugallt jelentés pedig valami olyasmi, hogy a „fagy éles, kegyetlen, szigorú fénye, kegyetlensége, szigorúsága, hideg szépsége”. Amikor a metafora „működni, hatni kezd, akkor előbb a *kép* elhalványul, áttetszővé lesz, veszt konkrét tárgyiságából, mert *már nem önmagát jelenti*, hanem valami lassan áttetsző, átsugárzó fogalmat, jelentést. Ezzel egy időben azonban megindul egy ellenkező irányú mozgás: a *jelentés*, az elvont fogalom lassan színnel, formával, valósággal, képiséggel töltődik fel, mintegy megtestesül a villanó balta képében – *anélkül azonban*, hogy végül is e két tényezőt, az elvont jelentést és a képet, a baltát és hideg szigorúságot a tudat effektíve s logikailag azonosítani tudná. Át-átcsap tehát egymásba a két sík, a két pólus, a kép és a jelentés, a tudat azonban újra és újra szétveti ezt a kapcsolatot, hogy a következő pillanatban újra egymásba mosódjanak, egybevillanjanak”⁵

⁴ *Verset az asztalra. Híd*, 1962. 7-8.

⁵ *József Attila komplex képei. Mérhető-e a vers „intenzitása”?* In: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Budapest, Magvető Kiadó, 1969. 20-21.

Kérdéses metaforánk pontosan így működik. Amennyiben megbontjuk, és a képet, a *tej* fogalmát ugratjuk ki, hasonló következtetésre juthatunk, mint vitát kezdeményező első írásában Major Nándor: „Tejen lógni, csüggeni – a *valóságos* kép szopásra asszociáltat bennünket: a csecsemő dolga ez.” Ha viszont a csonkítatlan metafora működésére figyelünk, a háttérből nyomtalanul eltűnik a csecsemő és a szopás képzete, s kezdetét veszi a kép és jelentés közötti, Hankiss Elemér emlegette folytonos át-átcsapás, amely meggátolja, hogy a *tej* szó tartósan, definitíve a tejre utaljon, s így a létet is tejjé, a *valódi világ* tejévé transzformálja. Ez akkor is így van, ha a rímhívó *tejémre* felelő bravúros *tetején* netán más következtetésre csábít bennünket.

(*Epilógus*) A vita, túlzás nélkül állíthatom, nemigen közelítette egy-máshoz az elhangzott interpretációkat. Bori Imre ugyan némi kivárás után még egyszer megszólalt, higgadtabb hangon, az árnyaltabb érvéleszközeivel⁶, ez azonban a lényegen már mit sem változtathatott. Major Nándor ugyanis befejezettnek tekintette a vitát, ami szépen kitetszik másodszeri megszólalásának zárószóiról: „végtére is nem az a fontos, hogyan értelmezi ő s hogyan értelmezem én a kérdéses versszakot, hanem az, amit a vers tudatunktól függetlenül magába zár”.

Ezek a szavak kellőképp indokolják a vitából való kilépést, ugyanakkor azonban problematikusnak is látszanak. Ha ugyanis feltételezzük, hogy az irodalmi műalkotás lényege az, amit tudatunktól függetlenül magába zár, akkor ez nem mást jelent, mint hogy tulajdonképp nem is érdemes elemzőn elindulni feléje, hiszen érdemben úgysem közelíthetjük meg. Szerencsére ez még sincs így! Nem véletlen, hogy az újabb elméleti álláspontok szerint nincs többé *szubjektív* értelmező és *objektív* szövegjelentés, csupán egy időben létező interszubsztivitás, amely döntően meghatározza a hagyománytörténetét. Ebben az értelemben Bori Imre és Major Nándor vitája olyan interszubsztiv aktusnak tekintendő, amely függetlenül a vélt vagy valós személyes igazságoktól máig hatóan kihat az *Ars poetica* utóéletére. S ami külön vonzó ebben a vitában: egyik fél sem tévedt az ideológiai vagy személyes leszámolás útvesztőjébe. Helyenként, igaz, félresiklik az érvéles, itt-ott mindkét részről felülkerekedik az egyéni érdek, egészében azonban a vita mégiscsak a *pajzzsal és dárdával* babitsi elvét érvényesíti, egy olyan időszakban, amikor úgy látszott, hogy irodalmunk előtt fényes távlatok nyílnak.

⁶ József Attila *Ars poeticája*. *Híd*, 1962. 10.